

Debrecen modern építésze (1945–75)¹

Kovács Péter

építészmérnök, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

A magyarországi korai modern építészet az első világháború előtt a Vágó testvérekén keresztül jutott el Debrecenbe, az Alföldi Takarékpénztár megépítésével. A tartalmában, vagy csak stílusjegyeiben megjelenő modern építészet az 1930-as évektől az 1970-es évek közepéig tartó időszak alatt követhető nyomon.

Az Alföldi Takarékpénztár palotája (Piac u. 24.)

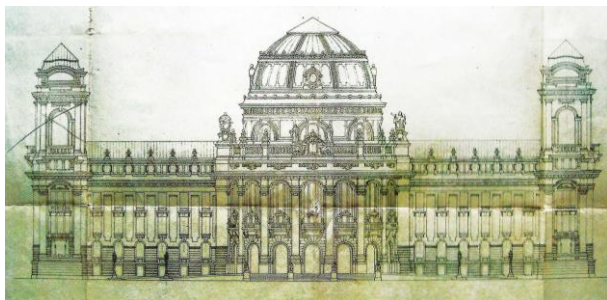
A modernizmust, amennyiben az egymástól eszmei mondandóban is eltérő kiemelkedő alkotók (Le Corbusier, Mies van der Rohe, Frank Lloyd Wright, Alvar Aalto) vagy alkotói műhelyek (Bauhaus) köré csoportosítjuk, az alábbi módon határozhatjuk meg: a régi azonnali leváltása, a merőben új megfogalmazása értelmezési viszonyrendszert teremtve a régivel. Magyarországon, így Debrecenben is, a modern mozgalom a CIAM mozgósító hatását követők, és a kevésbé hangos, ugyanakkor érzékenyebb római iskolával (másik modern) szimpatizálók körében jött létre. A historizmus zsákutcájának felismerése nem vezetett azonnal a modernizmushoz, a kettő között létezett egy átmeneti, konzervatív irányzat is.

Debrecen az 1900-as években 100 000 lakosú város volt, de arányaiban még mindig nagyon kevés városi épülettel rendelkezett. A változás lehetősége 1912-

¹ A szerző azonos című kötetének előszava. Debreceni Egyetem Kiadó, 2018

ben teremtődött meg, amikor az Országgyűlés megszavazta a Debreceni Királyi Magyar Tudományegyetem megépítését.

Az építéshez 1912-től kezdve tíz évig évi kétmillió korona átalányösszeget irányoztak elő, tehát az egyetemnek az eredeti elképzelések szerint 10 év alatt kellett volna megépülnie. A terveket Korb Flóris műépítész irodája készítette. A korábban a Hausmann-irodában dolgozó Korb és Grigl Kálmán Berlinben tanultak építészetet. Szakmai előéletük predesztinálta őket arra, hogy a Debreceni Királyi Magyar Tudományegyetem épületeit, főleg a Korbbhoz kötődő központi neobarokk épületet, a múlt században kibontakozó historizmus stílusában fogalmazzák meg. Az építkezések a háború miatt leálltak, befejezése gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi minisztersége (1922. június – 1931. augusztus) idejére, 1923 és 1932 közé esett. Az 1926-os homlokzati terven Paul Wallot 1884-es Reichstag épületének arányrendszeréhez hasonlatos épület látható nagy centrális kupolával, oldalsó tornyokkal. A központi épület átadására végül 1932 májusában került sor, ez mintegy 40 éves lemaradást eredményezett az akkor már sok helyen érzékelhető modernizmushoz képest.

Az egyetem főépületének eredeti terve

Szerencsére a hatalmas barokk kupolát Klebelsberg kivetette a tervből. A miniszter jelentős szerepet játszott Debrecen építészeti karakterének kialakításában. Véleménye szerint a kiegyezés után csak Budapest indult rohamos fejlődésnek, a vidéki városok lemaradtak. Ezt ellensúlyozni akarta. „Nálunk a dunai metropolis mellett nagyarányú fejlődés lehetőségei mutatkoznak a tiszai és a tiszántúli metropolisban, Szegeden és Debrecenben” – írta 1927-ben. Klebelsberg érzékelte, hogy a 20-as évek végétől a modernisták az építészetben jelentős változásokat akarnak. Ezt a *Tér és Forma* 1930-as számában közölt írás igazolja: „Az Új Építészet Nemzetközi Szövetségének (C.I.R.P.A.C.) magyar csoportja memorandummal fordult gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterhez is, arra kérte a kultuszminisztert, hasson oda, hogy a vezetése alatt álló illetékes hatóságok szenteljenek kellő figyelmet az új, korszerű építészet elveinek, mint eddigi nagyfotosságú eredményeinek. Továbbá a fiatal magyar építészek támogatását kérte oly módon, hogy a kultuszminiszter úgy írjon ki pályázatot, amely hangsú-

lyozottan új alaprajzi beosztást, új formákat kíván és a bírálóbizottság megfelelő, korszerűen gondolkodó, előítéletektől mentes szakemberekből álljon.

A kultuszminiszter átvette a memorandumot és kijelentette, hogy az abban foglalt kéréseket megfontolás tárgyává teszi és elhatározásáról annakidején értesíteni fogja a magyar csoportot.

A miniszter válaszában kifejtette, hogy külföldi útjai alkalmával módjában volt meggyőződni az új építészet nagyszerű fejlődéséről, látta a hatalmas új alkotások sorát Európa nyugati országaiban. A németországi új iskolák hatalmas ablakaikkal, világos tantermeikkel, egyszerű, de szabatos kiképzésükkel kitűnően megfelelnek céljuknak és a bennük felnevelkedő nemzedék erős lesz, egészséges és munkabíró. A fénytől átítatott új iskolák és házak a kultuszminiszter tetszését vívták ki. Klebelsberg nézete szerint az új építészet nem elszigetelt jelenség, hanem az új európai korszellem megnyilvánulása, amely a művészet minden terén mindinkább megteremti a maga egyéni kifejezőmódját. Mint ahogy a mai költemény különbözik a húsz év előttről, úgy nagyon természetes, hogy a fejlődés örök törvénye szerint a mai épület, a mai lakás különbözik az elmúlt évtizedek építészeti alkotásaitól. Az ember átalakult, nézetei, világfelfogása megváltoztak és művészetében igyekeznek ezt kifejezni. Európa nagy szellemi áramlatainak nem szabad országunk határán megtörni és a magyar ifjúságnak részt kell venni az új, egészséges és korszerű építészet alkotó törekvéseiben.

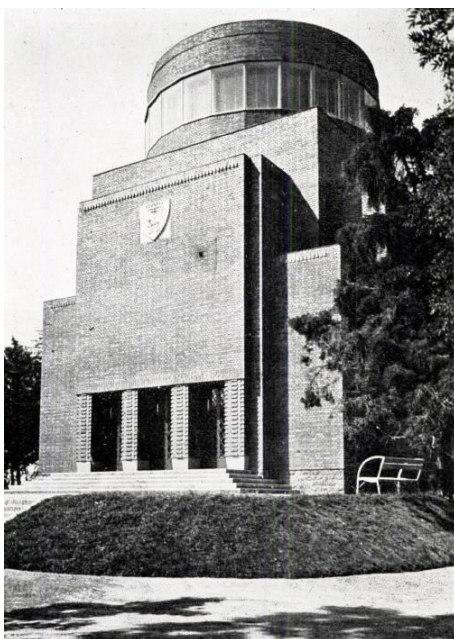
Az új igények és új szerkezetek új kifejezőmódot adnak, melyektől elzárni a magyar ifjúságot nem lehet és nem is szükséges. «Az új építészet az új szellem kifejezőmódja – mondta a miniszter úr – és helyesnek tartom, ha a magyar fiatal generáció a nemzeti tradíciók tiszteletben tartása mellett, az új építészet törekvéseivel is kellő módon foglalkozik... Nekem az az egyéni érzésem, hogy különösen az építészetben erősen elkanyarodtunk a modernizmus felé, ez ellen államhatalmi eszközökkel fellépni hiú vállalkozás lenne.»

Klebelsberg csak látszólag adott mozgásteret ezeknek a törekvésnek, valójában sokkal konzervatívabb szemléletű volt. Olyan építészetet javasolt, amely bár korszerűbb, de nem jelentett paradigmaváltást. Külföldi útjai során rátalált az észak-német expresszív téglaeépítészetre, illetve jó példákat látott Stockholmban is. Ezt az általa választott utat jelölte ki követendőnek – Szeged és Debrecen esetében sikeresen.

Mivel a miniszter egy szegedi belvárosi körzet jelöltjeként jutott parlamenti mandátumhoz, közvetlen hatása volt a szegedi Dóm tér (1929–1932) megépítésére, és a Rerrich Béla által tervezett téglarchitektúra megjelenésére. A jó anyagminőségű klinkertéglát az ő személyes kezdeményezésére kísérletezték ki. Ez esetben direkt, máskor indirekt módon, támogatott és célzott külföldi utak szervezésével irányította a várospolitikusokat és az építészeket az általa elvárt irányba.

Ilyen alkalom volt az 1930-as Stockholmi Kiállítás, ahová – egy körúttal összekötve – Debrecen polgármestere, Vásáry István és Borsos József építész is elutazott, bár őket elsősorban Asplund temetője és könyvtára, Östberg városháza épülete érdekelte, ugyanis ezeket az épületeket szerették volna megépíteni Debrecenben. A látottak hatással is voltak a város építészetére.

A klinkertégla lehetőségeit maximálisan felismerő Borsos a Köztemető ravatalozó épületénél szerencsésen ötvözte a magyar formakultúrát a Fritz Högernél látott virtuozitással. A városi tulajdonú Tégla és Cserépgyár klinker téglagyára 1928-tól üzemelt, ennek lehetőségeit több épület esetén vették figyelembe. Klebelsberg másik klinkertéglás üzenete az eredetileg a magyar katonák panteonjának gondolt debreceni Hősök Temetőjének mauzóleuma volt.

A Hősök temetőjének mauzóleuma (Honvédtemető u. 36.)

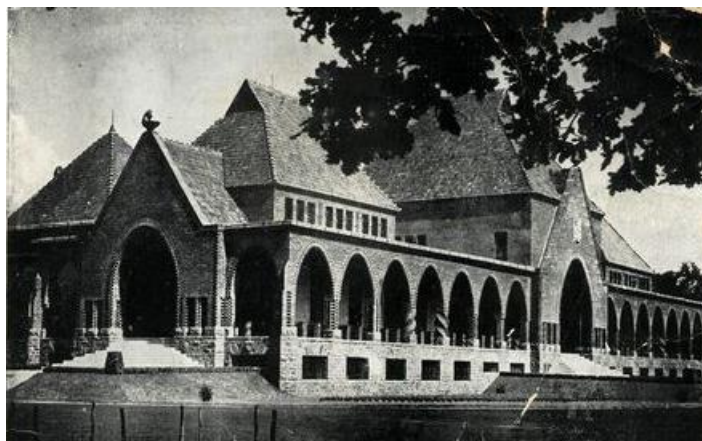
Debrecen urbanisztikai fejlődése 1928-tól nagy lendületet kapott. A belváros arculatát a többszintes polgári bérházak, portálos üzletek már megváltoztatták, de a klasszicista régi városháza nem felelt meg az igényeknek. Az új városháza pályázat kiírását Borsos szorgalmazta, 1925-ben, a „Tekintetes Tanács”-hoz írt levelében hosszasan elemzi, hogy miért van szükség új épületre.

A régi, írja Borsos „az újra feléledt klasszikus utánzási szellemnek egy gyöngye, sivár megnyilvánulása a cs. és kir. kamara égisze alatt.” Az 1931-ben lebonyolított tervpályázat bizonyította, hogy a magyar építészetben a Klebelsberg által elvárt, az északi példához felnövő előrelépés megtörtént. A díjnyertes

Györgyi Dénes féle pályamű ebben a szellemben készült. A klinkertégla használata egyébként akkor is előírás volt. A többi díjazott, vagy megvételt kapott terv sem okozott meglepetést. Barát Béla–Novák Ede, Neuschloss Knüsli Kornél–Gyenes Lajos, Rerrich Béla, Csanak József–Rimanóczy Gyula a további sorrend. A *Tér és Forma* 1931-es száma még további öt dicséretet kapott tervet mutat be. Kotsis Endre bátrabb, a modernizmus felé mutató terve megjegyzés nélkül utolsóként zárta a sort. A pályázatokat ismertető Weichinger Károly és Kertész K. Róbert 1940-es budapesti Központi Városháza bővítés győztes tervén visszaköszönnek a debreceni pályázat megoldásai.

Az előzőek fényében teljesen érthetetlen, hogy Györgyi Dénes és Münnich Aladár 1930-ra megépült Déri Múzeum épülete miért egy barokk kastély stílus-elemeit hordozza. Ez a típusú bizonytalanság a kor jellemzője. A fiatal magyar építészeket meggyőzi a Bauhaus és a CIAM üzenete, 1929-ben megalakul a CIRPAC (CIAM nemzeti csoportok) magyar részlege és az 1928-ban létrehozott *Tér és Forma* építészeti folyóirat professzionálisan bizonyítja a ragyogó fehér fényvel átítatott modernizmust.

Debrecenben a szélsőségek éppúgy láthatók. Az aranykornak nevezett 30-as évek középútját Borsos tevékenysége jellemzi. Szabályozási terve a sugárút létrehozásával többek közt az egyetem és a belváros közötti kapcsolatot teremti meg, kialakítja a Nagyerdő városi jelentőségű új területeit, ahol strandfürdő, stadion, temető létesülhet. Ez utóbbiban 1932-re megépíti a ravatalozó és krematórium épületét. A műves konzervativizmusként aposztrofált építészet nagy pozitívuma, hogy átörökíti, beépíti magyar kulturális rétegződéseket. Ezért az épületet nem csak a szakma értékeli, hanem a város is azonnal befogadja.

A ravatalozó és krematórium épülete a Köztemetőben

Klebelsberg konzervatív építészeti kultúrpolitikája tehát működött.

Nem volt ilyen egyszerű a Horthy Miklós sugárúton 1933-ban épült Rimanóczy Gyula által Poward Jayné úrnőnek tervezett villa elfogadtatása. Az OMvH és a Magyar Építészeti Múzeum által kiadott Rimanóczy Gyula (1903–1958) című kötet több levelet is tartalmaz a villa kapcsán. Rimanóczy Béla debreceni tanácsos pl. arról értesíti az építész rokont, hogy egyes városi befolyásos emberek részéről a még csak építési engedéllyel rendelkező épületet támadás érte, mivel a megszokottaktól eltérően lépcsőházzal és mellékhelyiségekkel fordul a körút felé. Sajnos Borsos is félrevonult a véleménynyilvánítástól. Ha nincs a pasaréti templom által kivívott elismertség, lehet még kínosabban záródhatott volna az ügy. Szerencsére a villa megépült. A magyarországi modern építészet első tiszta megnyilvánulásai egyébként villaépületek voltak, ezek teremtették meg az irányzat jövőjét.

A Rimanóczy Gyula tervezte villa (Egyetem sugárút 70.)

Debrecen építészetét erősen meghatározta az, hogy az építészek milyen iskolák és mesterek tanítványai voltak. A két háború között már nem volt divat a klasszikus külföldi egyetemekre menni. A hazai képzés meglehetősen konzervatív volt, ezért a fiatalok közül sokan valamilyen alkotói közösséget vagy műhelyt céloztak meg. Több magyar részese volt – mint oktató, és mint tanuló – a Bauhaus iskolának, mint például a Le Corbusier irodájában dolgozó Dávid Károly, aki később Mikolás Tibor mestere lett. Legtöbbször, mint például Borsos, a külföldi utak és az egyre jobban működő építész-sajtó hatása nyomán saját elképzeléseiken is alakítottak. A világot jártak egyike, a zsidó származású Sajó István

volt, aki 1920 és 1923 között Dortmundban dolgozott, majd kivándorolt Amerikába, ahol jelentős építész karriert futott be.

1928-ban Sajót a honvágy visszahozta Debrecenbe. A még külföldön készült fotón a háttérben látható épületeket kell megfigyelni, mert ez a tudás Debrecenbe is visszakerült. A New York-i Bronx-beli szakszervezeti lakóházak téglarchitektúrája nem állt messze Fritz Höger üzenetétől, így a klinkertégla egy nagyobb kerülővel ismét bekerült a debreceni építészeti kánonba. Sajó a téglát a vakolt felületekkel vegyesen alkalmazta, a kezdeti *art déco* díszítettségű épületei később egyszerűsödnek. Sajó alkalmazkodó, tanácsadó típus volt. A zsidó származású építészeknek a harmincas évek végén már erősen korlátozott lehetőségeik voltak, sokszor szerzőtárs is kellett a munkaszervezéshez. Ilyen lehetett a Misley Sándorral együtt tervezett Vágóhid utcai hűtőház épülete.

Érdemes szót ejteni azokról a debreceni fiatal modernista építészekről, akiknek máig érzékelhető építészeti lenyomata van. Vári-Szabó Tibor Borsos kezei alatt nőtt föl. A strand épületeit jegyzi, a *Tér és Forma* 1932-es számában szerzőként ismerteti a jelentős városi beruházást. A strand részeként megépült fedett uszoda tervezője nincs megnevezve. Vári-Szabó a Debreceni Képes Kalendáriomban írt ismertetésében sem nevezi meg a tervezőt, holott ezt minden más épületnél megteszi. Valószínűsíthető, hogy Borsos irányításával ő rajzolhatta, tervezte meg az épületet.

Dávidházy Kálmán Martinovits utcai villájának terve két változatban készült. Ez a Rimanóczy villa tisztaságát ismétlő épület sajnos mára jelentősen átépült. Dávidházy később országos tervpályázatok, egy Csepelen épített elemiiskola épület szerzőjeként tűnik fel, későbbi alkotása – Sajóval együtt – a hajdúszoboszlói művelődési központ.

Jost Ferenc Károly 1925-ben végzett a Műegyetem Építészmérnöki karán, önálló pályáját tervezőként Debrecenben kezdte 1927-ben, de egyben építőmesteri iparendélye és parkettagyára is volt. Három jelentős templomot tervezett Debrecenben, a csapókerti és a nyilastelepi megépült. Kivitelezője lett volna a Bem tér és Hadházi utca sarkára tervezett Szent László templomnak, amely sajnos nem épült meg. Innovatív tervezői, kivitelezői módszerekkel dolgozott, erre saját villája is példa. Negatív kontúrként az épület teljes külső állványzatát építette meg először. Egyházi épületei miatt 1948-tól a megyében nem dolgozott.

A pavilonok építészete mindig a legfrissebb építészeti kísérletek tere volt. Vári-Szabó a strandra több pavilont is tervezett. Érdekeseek még a TIKÁV épületei, ahol Sajónak is jelentős szerep jutott. (Tiszántúli Ipari Kiállítás és Áruvásár 1935, 1936).

A 30-as évek nagy városi beruházásait jelentős összegű hitelek tették lehetővé. A debreceniek 1928 és 1933 között egy szép ívű, nyugodt korszakra emlé-

keznek. A Bethlen-kormány (1921–1931) bukásával Klebelsberg, majd 1935-ben Vásáry és Borsos is távozott posztjáról. Borsos ennek ellenére 1939-ben, egy tervpályázat első díjasaként, egy jelentős debreceni épületet tervezett, az Egyetemi templomot. (Ne csodálkozzunk azon, hogy a pályázatot Budapesten adták postára.) A tervezés során a legnagyobb kihívást az egyetemi főépület közelsége okozta, ezt az előírt telepítési hibát Borsos is kritizálta. A szintén előírásként szereplő dór oszlopfők ellenére az 1941-re megépült szép arányú templom Borsos fejlődését is reprezentálja.

Az egyetemi templom (Egyetem tér)

A modern építészet európai palettáján a szociális lakásépítéshez adekvát módon kapcsolódtak a letisztult egyszerű formák, olcsóbb, vakolat architektúrájú homlokzatképzések. Érdekes módon nálunk az építészek csak a villáknál alkalmazták az új design lehetőségeit, szociális lakásépítés nem volt. A bérházak építészetében viszont jelen volt az új stílus, a korábban említett Sajó épületeken kívül a Hangya palota és a Deák Ferenc utcai bérház is publikált épületek voltak.

A háború után főleg a károkat próbálták kijavítani, illetve az első hároméves terv alatt még nem központosítottan tervezett épületek is létesültek. Ezek legszébbike a Sajó István–Králik László által tervezett OTI rendelőintézet.

OTI rendelőintézet (Bethlen utca 11–17.)

A tervezőirodák 1948-as államosítása elvitte a tervezési feladatok nagy részét Debrecenből, a helyi tervezőirodák megalakulásáig egy átmeneti korszak létezett. A Budapesten centralizálódott Építéstudományi Intézet 1948 novemberétől, majd az Ipari Tervező Iroda 1949. január 1-től több debreceni projekt tervezésével foglalkozott. Ez utóbbi alárendeltjeként jött létre a Debreceni Tervező Iroda, mely 1949-től a Vásáry István (akkor Ságvári Endre) utcán ténylegesen, mint iroda is működött, illetve 1950-ben önállóságot kapott. A kezdeti időszakban a pár méterre lakó Sajó bejáratos volt az irodába, ahol szakértelmét igénybe is vették. A központi irányítás közben próbálta jobb szakemberekkel feltölteni az irodát, melynek időközben DTV, azaz Debreceni Tervező Vállalat lett a neve.

A városi épületeket így részben Budapesten, részben Debrecenben tervezték. A budapesti tervek egyike Molnár Péter egyik emblemikus épülete, az 1951–53-as KÖZTI-ben tervezett Megyei Tanács irodaháza. A dogmatikus, szocreálnak nevezett korszakba (1951–54) eső épület nagyon feszes arányaival, finoman kiérlelt kőosztásaival egyértelműen a modern építészethez sorolható.

A megyei tanács irodaháza (Piac u. 42–48.)

Az IPARTERV-hez köthető szinte az összes gyár és üzem tervezése (BIOGAL, GÖCS, Házgyár, Konzervgyár stb.), de archívumukban megtalálható az állomás előtti térre kiírt tervpályázat IPARTERV-nél készült pályaművei is. Ezekben adottságként szerepel a később megépült új főépület. A pályázatra egyébként 22 tervek érkeztek, de mindegyikben sokkal kisebb tér szerepelt, ugyanis a pályázók visszaépítették a lebombázott, Deák Ferenc és Hunyadi utcák közötti tömböt. Sajnos megépítve egy sokkal rosszabb urbanisztikai koncepció valósult meg.

A BIOGAL (ma TEVA) Gyógyszergyár (Pallagi út 13.)

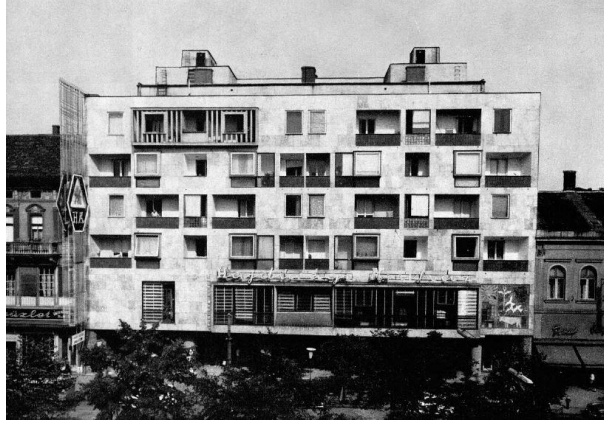
Az állomás főépületét Kelemen László tervezte. Az Ybl díjjal jutalmazott épületet 1961-ben adták át. A kupolák tervezésében Sajó István is részt vett.

MÁV állomás („Nagyállomás”)

Kelemennek köszönhetőek még a strand-pavilon és a buszpályaudvar különleges vasbeton konstrukciói is.

Mikolás Tibor 1955. december 30-án Deák Ernővel együtt előszobázott a minisztériumban, ahol kiderült, hogy Deák főmérnöknek, Mikolás tervezőnek kerül Debrecenbe. Mikolás Tibor 1956. január 2-án, 31 évesen költözött Debrecenbe. Az 56-os események után ő lett a Debreceni Tervező Vállalat főmérnöke 1986-ig. Kezdetben nagyjából százan, később, már az új elnevezés szerinti KE-LETTERV-ben 450-en dolgoztak az irányítása alatt. Hét igazgatót fogyasztott el. Mikolás nem csak építészeti kultúrát, hanem erős építészeti pozíciót hozott Debrecenbe. A városba költözése után is megőrizte kapcsolatrendszerét, így meglehetősen jó tárgyalási pozícióból tudott építészeti minőséget létrehozni. Id. Kálmán Ernő szerint a 60-as évek debreceni építészete konkurált az etalonnak tekintett budapestivel. Ezt a *Magyar Építőművészet*-ben megjelent számos publikáció is igazolja. Mikolás köre szerveződve Boruzs Bernát, Dorka Béla, Kálmán Ernő, Schmidt Tibor, Szabó János egészen kimagasló 60-as 70-es éveket produkált. A máshol elsivárodó modernizmus helyett érzékenyebb, kísérletező építészet volt jelen. Ennek legszebb példája a Mikolás által komponált modernizmusnak nevezett Hajdúsági Áruház (Centrum Áruház).

Hajdúsági Áruház (Piac u. 34–36.)

Az építészet rétegződései, ha értelemszerű egymásutániságból következnek, a befogadók számára jobban követhetők. Debrecen egyik ellentmondása, hogy az egyetemi épületek késleltetett megépítése, a főépület és Déri múzeum nem korhű kialakítása miatt túl mély szakadék jött létre az egyébként egy korban épült épületek között, ami választásra kényszerítette a városlakókat. A régi egyetemmel azonosuló hamis identitás és az aranykorhoz társuló nosztalgia miatt a modern építészet nem talált értő közönséget. Az egyébként értékes korszak a 70-es években lezárult, az utána következő, egyediséget kizáró házgyári és kivitelezői diktátum a korábbi értékeket is elmosta. A rendszerváltás után divat lett az egész korszakot stigmatizálni. Így Mikolás Tibor és kortársai épületeit úgy tűnik, ma kevesen értékelik és értik. A jelentős modern épületek pedig sajnos lassan eltűnnek.